

В новой программе по мировой литературе использованы современные методики анализа художественного текста. Если раньше программы больше основывались на методике закрытого анализа (close reading), то теперь появилась возможность использовать такие перспективные методы анализа, как культурологический, компаративный, мифопоэтический, жанрово-стилевой и другие. Это нашло отражение в специальных рубриках. Помимо традиционной рубрики «Теория литературы», в программе появились рубрики «Литература и культура», «Элементы компаративистики», «Украина и мир». В них содержится информация о взаимодействии разных видов искусств, о литературных музеях Украины, России и других стран, о связи зарубежных писателей с Украиной, об оригиналах и переводах художественных текстов и много другой ценной информации, которая способствует активизации интереса учащихся к чтению.

Преыдушие программы по литературе содержали большое количество объемных текстов, которые авторам учебников и хрестоматий приходилось буквально «резать», а дети физически не могли прочитать их полностью. Это не способствовало воспитанию любви и уважения к Книге. Поэтому Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины поставило задачу реально разгрузить школьные программы (приблизительно на 20 %), что дало бы возможность сохранить здоровье школьников и приучить их к углубленному изучению предметов, в том числе к внимательному и вдумчивому чтению. Сокращение количества художественных текстов (до 4000 страниц с 5-го по 9-й класс), ориентация на их освоение в полном объеме, специальные методики изучения художественной целостности текста позволят вернуть юного читателя Книге, сформировать у него любовь к чтению как жизненно важную потребность.

Мы не можем заставить школьников читать, но мы можем им сказать: «Мир широк, прекрасен и удивителен! Если ты будешь знать литературу и культуру разных стран, если ты освоишь родной и иностранные языки, этот мир откроется перед тобой!». И мы можем создать все условия для того, чтобы они открывали этот мир через искусство слова – литературу.

Новая программа по мировой литературе, как и программы по другим предметам, теперь должна быть реализована в учебниках нового поколения, задачу создания которых поставило Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины. Все это конкретные и весьма важные шаги по построению духовно здорового современного общества.

ДИСКУРСИ Й ПОСТАТІ

*Валентина Собољ,
д. філол. наук, проф.*

ТОМОГРАФІЯ ДІАРИУША ПИЛИПА ОРЛИКА

На матеріалі рукопису щоденника Пилипа Орлика за 1724 рік досліджено палеографічні особливості, вживані автором скорочення (суспенсії, контракції, сигли та ін.),

значення його малюнка (місцезнаходження святого джерела – «агіазми» неподалік від Салонік). Проаналізовано роль латинських сентенцій, латинських вставок та значної кількості латинсько-польських макаронізмів, які становили найбільшу складність для розшифрування рукопису та перекладу українською мовою. Цитовані фрагменти рукопису порівнюються з факсиміле (Гарвард, 1988-1989) та недрукованою копією анонімних польських палеографів 1830 року.

Ключові слова: діаріуш, рукопис, палеографія, суспенсії, контракції, сигли, макаронізми.

На матеріалі рукописи дневника Орлика за 1724 год установлены палеографические особенности, употребляемые автором сокращения (суспенсии, контракции, сиглы и др.), значение его рисунка (местонахождение святого источника – «агиазмы» недалеко от Салоник). Проанализирована роль латинских сентенций, латинских вставок и обилия латинско-польских макаронизмов, представляющих собой особую сложность в расшифровании рукописи и переводе на украинский язык. Цитированные фрагменты сравниваются с факсиміле (Гарвард, 1988-1989) и неопубликованной копией анонимных польских палеографов 1830 года.

Ключевые слова: диариуш, рукопись, палеография, суспенсии, контракции, сиглы, макаронизмы.

Paleographic features, the abridgements (such as suspensions, contractions, sigla) used by the author are studied as well as the meaning of an illustration depicting the surroundings of the holy fountain, «agiazma», near Salonica. The role of Latin maxims, insertions and numerous Latin-Polish macaronics are analyzed, which constituted the principal difficulty for decrypting the manuscript and its Ukrainian translation. The cited passages of the diary are juxtaposed with the facsimile edition of the manuscript (Harvard, 1988-1989) and with the unpublished copy made in Warsaw in 1830 by anonymous Polish paleographers.

Keywords: diary, manuscript, paleography, suspensions, contractions, sigla, macaronics.

15-річчю семінару імені В.Перетца

Текстологія, як слушно наголосив професор А.Ткаченко, є фантастично цікавою наукою. Діаріуш Пилипа Орлика спричинив, аби пощастило в цьому пересвідчитися в усій повноті. Спираючись на досвід розчитування, перекладу та підготовки до друку діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік, спробуємо з'ясувати визначальні особливості палеографії і текстології рукопису Орлика, досі не прочитаної і не записаної машинописом. Щоденник за попередні роки (1720-1723) переписав з рукопису і видав мовою оригіналу (польською із латинськими вставками) Ян Карашевич Токаржевський [7, 184].

Матеріалом для порівняльно-зіставного вивчення служать три відмінні варіанти того ж самого тексту: оригінал рукопису, факсимільне видання Гарвардського інституту українознавчих студій та невидана копія анонімних польських палеографів 1830 року. За доступ до п'ятитомного діаріуша Пилипа Орлика висловлюю вдячність працівникам дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ Франції, які в серпні 2012 року активно посприяли моїй роботі із оригіналом тексту; робота з ним дозволила прояснити і осмислити по-новому чимало з того, що донедавна видавалося нечитабельним і незрозумілим. На дослідника чекають несподіванки й відкриття за умови прискіпливого й ретельного порівняння копії анонімних

польських палеографів, підготовленої до друку, але не виданої в 1830 році, факсимільного видання Гарвардського інституту українознавчих студій (1988-1989) та оригінального тексту щоденника П.Орлика. Завдяки доступу до оригінального тексту вдалося розшифрувати й перекласти ті фрагменти діаріуша Орлика за 1724 рік, які відсутні в Гарвардському виданні цього ж тексту. Опанування трьома варіантами одного тексту щоденника затягнулось на роки, бо ж склалося на три етапи. Спочатку до праці була доступна тільки мікрофільмова копія анонімних польських палеографів, відмінні почерки свідчать про те, що над переписуванням діаріуша працювали три копіювальники, які на власний смак відбирали фрагменти тексту, скорочували й переінакшували його. Установлено, що анонімні палеографи зробили втричі коротшу копію, поминули увагою чимало важливих фрагментів, бо ж керувалися власним розумінням того, що важливе, а що ні, як, приміром, латинські вставки. Внаслідок цього чимало цінних записів Орлика не було переписано або ж скопійовано шляхом контамінації, коли із кількох нотаток автора щоденника штучно творилася одна. Внаслідок цього поставали курйозні випадки (типу «grochu Boskiego» замість «grobu Boskiego» на сторінці 161 копії [15,3-11]). Водночас скорочення, переінакшення, пропуски дають важливу інформацію: копія, попри всі її недоліки, надалі залишається важливим палеографічним текстологічним джерелом кінця XVIII - початку XIX століття. Розчитування трьох різних почерків копії уможливило розшифрування факсиміле тексту.

Другий етап роботи якраз і полягав у прочитанні й перекладі сучасною українською факсимільного тексту. У 2010-му році було підготовлено до друку щоденник українського гетьмана за 1724 рік (*факсиміле 1724-го року - це 432 сторінки Орлика, які відповідно склали 216 сторінок гарвардського видання, оскільки в ході видання на одній сторінці формату А4 видавці помістили 2 рукописні сторінки Пилипа Орлика. Відповідно гарвардське видання оригіналу цілого діаріуша (Том V: роки 1720-1726; Том V: роки 1727-1732) налічує загалом понад тисячу шістьсот сторінок факсиміле, а власне Орликових – удвічі більше, близько трьох з половиною тисяч. Копія ж має близько вісімсот сторінок формату А4*), розчитаний та перекладений сучасною українською за факсимільним виданням: *The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1720–1726). With an Introduction by Orest Subtelny. Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University. Harvard library of earlyukrainian literature. Texts. Volume V. – 1989 [18, 442-658].* Але згодом, під час порівняння факсимільного тексту із оригінальним, з'ясувалося, що Гарвардське видавництво також скоротило текст, не подавши кількох важливих фрагментів, пропустивши (ймовірно, помилково) окремі сторінки.

Третій, завершальний етап роботи, позначився щасливими для дослідника моментами, бо ж тільки в ході роботи над оригіналом у дипломатичному архіві МЗС Франції стало зрозумілим, чому саме у факсимільному виданні Гарвардського інституту українознавчих студій не представлено кількох фрагментів діаріуша. Залишається, однак, актуальним питання, чому у факсиміле не був відтворений такий важливий розділ, як «Pro memoria», в той

час як навіть анонімні польські палеографи переписали його, щоправда, подали в іншому місці. Сторінка факсиміле під номером 573 видавалася зіпсутою, залитою чорнилом аж до того часу, поки побачити і оцінити її дозволила робота з оригіналом: хоча це єдина ілюстрація, але її автором є сам Орлик. Тільки на перший погляд він нагадав одну із робіт С.Далі. Насправді перед нами, як видно з ілюстрації, своєрідна топографічна карта. Не виключена її сьогодення цінність як географічного джерела: Орлик детально описує місцезнаходження святої «агіазми», тобто джерела лікувальної води неподалік від міста Салоніки, з її чудодійним перетворенням із гіркої в солодку. Бачив і спробував ту воду Пилип Орлик, зачудувавшись ще однією таємницею – таємницею перетворення тієї води на скелі та печери. В щоденнику ж деталізує опис побаченого й пережитого в десяти пунктах, супроводжуючи своєрідним покажчиком-коментарем малюнок (сторінки 573-576 факсиміле і сторінки 582-595 тексту, який готується до друку).

З'ясування визначальних палеографічних особливостей досліджуваного тексту є, безперечно, підставовим: згідно із засадами палеографії [2; 4; 11; 21] рукописи можуть ставати предметом наукового дослідження тільки після того, як будуть розшифровані, прочитані [21, 610-614]. Як самостійна наука палеографія (1708 рік знаменує народження грецької палеографії як окремої наукової царини, це рік появи видатної праці бенедиктинського монаха Бернарда де Монфокона, який простудіював усі відомі рукописи і створив нову дисципліну. У 1811 році в Лейпцігу було надруковано самостійну працю Баста «*Commentatio paleographica*». Саме в цій праці була порушена проблема, яка попередньо була озвучена в роботі Бернарда де Монфокона, а саме – питання про скорочення в грецьких рукописах. У XIX ст. постали університетські курси з палеографії (Срезневський «*Славяно-русская палеография 11- 14 вв.*»; Соболевський «*Славяно-русская палеография*», 1889, 1892; Карський «*Из лекций по славянской Кирилловской палеографии*», Варшава, 1897). оцінює рукопис не тільки із внутрішнього боку (звертає увагу на письмо рукопису, на матеріал, який послужив для написання, на чорнило, яким він написаний). Важливими є такі специфічні риси, в тому числі й рукопису Орлика, як скорочення, лігатури, лінійки, заставні літери, суспенсії, контракції та ін. Рукопис Орлика паперовий. Його було опрацьовано й механічно пронумеровано в 1882 році. П'ять томів рукопису діаріуша Пилипа Орлика перебуває на збереженні у Міністерстві закордонних справ Франції, у відділі «*Mémoires et Documents. Pologne (1720). № 7,8,9,10,11*». Дипломатичний архів диспонує мікрофільмовою копією рукопису: «*MD Pologne. P.18007. Vol.10-11, vues: 956*». Діаріуш написано скорописом, курсивом, головний принцип якого – писати якомога швидше. Звідси виникали труднощі при розшифруванні написаного: з року в рік (як то оприявнив оригінал цілого твору) почерк Орлика ставав більш дрібним і менш розбірливим. Унікальність твору і в тому, як химерно в самому письмі поєднався досвід здобутої в Києві та Вільно освіти – із європейськими впливами у написанні его-документів. Перед нами типовий європейський твір зразка *silva rerum*, як на перший погляд. І тільки більш пильне спостереження

над його палеографією поєднане зі здивуванням від малоймовірного, а однак очевидного переплетіння прикмет «українського скоропису» із ознаками латинської палеографії (*Як самостійна наука латинська палеографія виникла тільки наприкінці XVIII століття, до того часу вона була складовою і допоміжною частиною дипломатики. Засновник дипломатики – Іоан Мобільон – вважається також і засновником латинської палеографії. У XIX столітті помітний внесок до латинської палеографії зробили французькі вчені*).

Проблемі українського та білоруського скоропису Л.В.Черепнін присвятив окремих розділ у класичній праці «Русская палеография». Властиво, саме поняття «український скоропис»[23, 377-386] учений вводить у науковий обіг саме в названому вище дослідженні, яке стало хрестоматійним. І сьогодні науковці активно послуговуються цим терміном. Так, цим поняттям активно оперує керівник Центру вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету Тетяна Таїрова-Яковлева [3,9], вперше публікуючи новознайдені документи часів Пилипа Орлика та Івана Мазепи. Сам проект видання документів з історії України (починаючи від 1687 року) з архівних зібрань Санкт-Петербурга, які стосуються діяльності Мазепи та мазепинців, ініційований Канадским інститутом українознавчих досліджень (CIUS), продовжує свою успішну реалізацію силами Центру вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук.

Найдавнішим типом письма латинських рукописів, майже однаковим із письмом надписів, була «scriptura capitalis», устав, письмо всуціль заголовними («litterae capitales») літерами, без розподілу рядків на слова. У V столітті зустрічається другий тип латинського письма – «scriptura uncialis», півустав, який уже відходить від попереднього строго прямого, квадратного типу (uncialis – від uncus, що означає кривизна [21,613]). Це письмо більш округле, уже більше близьке до Нового часу, особливо в деяких літерах. Обидва ці типи мають у палеонтології спільну назву «litterae maiusculae».

Курсив (scriptura cursiva) спершу відрізнявся від от устава тільки більшою свободою накреслень літер, наприклад:

III=M, III=N, II=E, J=S, I J=R.

Але незабаром курсив трансформувався в особливий тип письма, який часом важко прочитати. Пізнішим типом латинського рукописного письма є мінускульне або ж рядкове письмо («litterae minusculae»), яке розвинулося із унціального на початку середньовіччя. Це і є почерк, яким написано більшість латинських рукописів цього періоду, особливо ж рукописів латинських класиків.

Уже в найдавніші часи вживалися різноманітні скорочення, які ми зустрічаємо в текстах досить часто. Під означником «тироніанські значки» («notae Tironianae») є знамим розлогий список стенографічних знаків римського скоропису. Він отримав назву від імені Тирона, який прожив майже 100 років. Це був освічений «вільновідпущеник» і товариш знаменитого Ціцерона. Важливо наголосити, що удосконалював тироніанські знаки Сенека

[24, 354]. Саме Тирона, автора граматичних та енциклопедичних праць, вважають винахідником римської стенографії. Промовистою, однак, є гіпотеза [21, 615], що Тирон міг тільки застосувати вже існуюче до нього в греків стенографічне письмо до латинського.

З-поміж найбільш відомих у палеографії тироніанських знаків [21,614] у діаріуші Пилипа Орлика зустрічаємо найчастіше значок «*q= qui*».

– «*Sit nomen Domini benedictum ex hoc et usq[ue] in sa[e]culum*» (Хай буде благословенне ім'я Господа віднині і навіки);

– *Rok Panski 1724. Ktory aby był favstior fortunatiorq[ue] nad insze przeszłe. Suppikiuę pokornie do przedwieczne° [go] Maiestatu Boskie° [go] ;* (Рік Господній 1724. Аби був сприятливий на щастя над інші роки молю покійно предковічний маєстат Божий).

Звернімо увагу на скорочувальний значок °. Він вживається дуже часто, але тільки на позначення закінчення у словах типу: «*zrodzone°*»–«*zrodzonego*», «*zarowietrzzone°*» – «*zarowietrzonengo*», «*wielkie°*»– «*wielkiego*». Наразі нам не вдалося віднайти знаної в палеографії дефініції на його позначення: принаймні, у спискові скорочень, вживаних у польсько-латинських рукописах XIV–XVII століть, який подає в цінному довіднику Т.Вежбовський [26,153-157], цей значок відсутній.

Часом автор діаріуша скорочує два слова, які стоять поряд: «*Nemo dat qu[od] no[n] habet*» (Ніхто не дає того, чого не має). Спостерігаємо, що для автора щоденника було звичним явищем вживання лігатур, тобто поєднання сусідніх літер, що в результаті утворює монограматичну цілісність. Традиційно в рукописі Орлика лігатури вживаються в написанні таких слів, як «*De sa[e]tergo*», «*pra[e]sentis*», «*pra[e]sagamente*», «*la[e]tiora sperare*» та ін.

На прикладах ужитих лігатур, насамперед їх подибуємо у вживаних Орликом, судячи з усього, добре знаних в освіченому середовищі сентенціях, можна вкотре переконатися, якою різноманітною була лектура [30,2-3; 31,197-203] Орлика: «*Panem ma[e]roris et doloris*», що означає «хліб смутку та болю»; «*dulcem pra[e]teritorum recordationem*», що означає «приємні спогади про людей, які відійшли у вічність» та ін. Про особливий інтерес до джерел самоосвіти свідчать кілька щоденникових нотаток. Наприклад, у «різдвяному» записі від 7 січня 1724 року читаємо: приятель ксьондз Піпері, переказуючи свої вітання зі святом, приносить гетьманові дві книжки, а саме французьку граматику та італійсько-латинський словник.

У рукописі щоденника свою важливу роль виконували і такі, чи не найактивніше вживані автором, форми абревіатур, як суспенсії та контракції. Як найдревніша форма абревіатур, суспенсії подають тільки початок слова або виразу, опускаючи все інше. Прагненням максимального заощадження часу у веденні щоденника можна пояснити наявність у рукописі Пилипа Орлика також найрадикальніших форм суспенсії – так званих «сигл» [11, 422-423], коли цілий вираз може бути презентовано тільки однією літерою (причому титла в рукописі Орлика є присутня далеко не завжди, або й зовсім є відсутня, як у висловлюванні: «*We Czwartek napisalem dwa listy ieden do JM Oyca Patriarchi Jerozolimskie[g]°, drugi do xdza Tarillona Rektora S Pmissii*

Smirnenskiy...» [18,648] (тут і далі відтворюємо правопис та пунктуацію автора. – В.С.).

У наведеній цитаті маємо не тільки «сиглу», але й три зразки такого скорочення, як контракції. Контракції – це скорочення, при якому зі слова випущено одну або більше літер («JM», «xdz», «Pmissii»). Найбільш розповсюджені в часи середньовіччя, контракції стали улюбленим прийомом скоропису Орлика в його щоденнику. Це сприяло прочитанню й перекладові з огляду на практичну перевагу контракцій над суспенсіями, яка полягає в тому, що наявність закінчення слова допомагає звести до мінімуму так звані «флексійні сумніви». На цьому одностайно наголошують дослідники.

Орлик був дуже активним у листуванні. Даніель Бовуа вдався навіть до крайньої оцінки, побачивши в цьому метод «павучка, котрий зачався на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час, нав'язуючи всім європейським дворам ідею про наявність чогось, що існує лише в його уяві – «козацької батьківщини»...[27, 326]. Вірогідно, що не лише економія часу, але й тривкі європейські епістолярні традиції зумовили наявність у рукописі Орлика суспенсій, контракцій, сигл та інших брахіграфічних прийомів у звичновживаних формах звертання: «Do J[ego] M[ości] Pa[na] Barona Mennicha na ktorego ręce posyłam do żony moiej adresowaną expedięią», «Do Kochanych moich dziecię Nastusi a teraz Panieę Generalowej Stenflichowej y do Hrehore[g]° syna me[g]°» [18,625], «List do J[ego]M[ości] Pa[na] Posła Angielskie[g]°» [18,626].

Мало сказати, що не тільки почерк, але й своєрідність та специфіка брахіграфічних прийомів свідчать про особливості креативного менталітету Орлика. Він не лише обрав притаманну його часові стратегію комунікації, а й урізноманітнював її власними, зручними йому прийомами (вставляє пропущені слова зі своєю спеціальною позначкою, знаходимо рядки, написані перпендикулярно до основного тексту, скорочення закінчень («Hrehore°[go]»), «Angielskie°[go]») та ін.). Окремо треба сказати про інтерпунктуацію діаріуша. Орлик зрідка вживає звичайні дужки, круглі або, наприклад, прямі, коли в дужки взято речення, яке несе основне смислове навантаження в записі. І тільки одноразово вжито дужки в поєднанні із двокрапкою.

Стиль викладу думок частіше суто інформативний, але в кількох місцях він стає по-бароковому вишуканим, по-своєму оздобленим. У таких випадках навіть Орликів переказ прочитаного у французькій газеті набуває рис детективного оповідання, а не звичаєвої історії [18,266-283]. Більш вражає, однак, розповідь Орлика про перебіг його переговорів із представниками турецької влади – Кучук Ахмет агою та муллою, аби отримати шанс на порятунок життя, тобто домогтися дозволу виїхати з міста на той час, поки в Салоніках стихне чума. Переконати муллу та агу стає надзвичайно складною для Орлика справою, то ж він прохоплюється саркастичним – «surdo narravit fabulam»; тобто «глухому [я] розповідав казку». Гетьмана тільки тоді випускають з міста, в якому епідемія забирає сотні людей щодня, коли за нього поручається своїм авторитетом англійський консул. «Aspidi surdo», (гаспид глухий) – так спересердя Орлик у щоденнику називає муллу, який врешті-

решт дає дозвіл на виїзд, але за нещирої умови, що англійський консул візьме українського гетьмана «на свою віру, сумління і поштивість, що мені ані волосина з голови не впаде»... Бо ж правдиві причини криються значно глибше, вони лежать у політичній площині.

Автор діаріуша, якого Ф.Равіта Гавронський дещо поспішно назвав «osobistością, wybitną pod względem zdolności, a awanturniczą pod względem charakteru» (Rawita-Gawroński 1900: 35), але цілком небезпідставно вважав «jednym z najwykształceńszych i najdzielniejszych, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała» [10,37], – був добре обізнаний з прийомами «брахіграфії». Наука скорочення висловів не становила жодних труднощів для Орлика, натомість чималі перепони – для тих, хто захоче прочитати його. У контексті нарікань сучасних дослідників, що в 191 царині польської палеографії є відчутним брак аналітичних студій, які дозволяли б досягнути і уявити еволюцію письма [3], – така пам'ятка, як щоденник Пилипа Орлика та його копія, являють собою цінні й позитивні джерела для вивчення еволюції палеографії у XVIII–XIX ст.

Хоча щоденник написано переважно польською мовою, відчутною є особлива заангажованість автора латиною. Йдеться не лише про латиномовні інкрустації, які мають стати матеріалом для окремого дослідження. Характерною для розуміння самотності твору бачиться властиво сама техніка того, як вправно, а часом просто віртуозно Орлик «вживляє» в старопольську мову латинські слова, додаючи до латинської основи польське закінчення і записуючи латинські вирази суто по-польськи; як узявши за основу латину, – множить важкі для розчитування й перекладу макаронізми. Твір мовби «прошитий» ними. Так, від латинського «auxilarius» (той, що надає допомогу) Орлик двічі (с.43 і 87) творить поняття «awxilarne» (що означає «допоміжні»). А йдеться про допоміжні війська, зокрема турецькі, які були звойовані спільними силами Персії та Москви: на означення їх єдності Орлик вживає так само двічі варіанти чистої латини: «unitis armis» на сторінці 43 (що означає в «одній армії» з Москвою) та «unitis virilus» на сторінці 87 (що означає «об'єднані сили»): «22/11 W sobotę nawiedził mię rano tłumacz Consula Angielskie[g]°, który będąc od niego posłany w interesach Kupieckich do pewne[g]° portu, zabawił się tam Kilka miesięcy, y przeszłe[g]° czwartku powrocił, relacją swoją potwierdził to że Moskwa **unitis virilus** z Persami y z Ormianami, znieśli Emirweyza y Woyska **awxilarne** Tureckie tak dalece że z siedmiu Paszów Tureckich, ieden tylko uciekł, a wszyscy na placu polegli, y wszystkie obozy im zabrano» – читаємо запис Орлика від 22 січня 1724 року. Латинське «assecuratio» (гарантія, запевнення) – у Орлика і пишеться, і звучить уже на польський кшталт: «assecuracją moją» – запевненням (гарантією) моєю.

Тільки зрідка макаронічні експерименти в тексті відсутні або їх живання стає значно поміркованішим. Це відбувається в тих поодиноких випадках, коли сама ситуація мовби надиктовує істини швидше народно-звичаєві, тільки часом відсуваючи в тінь мудро-вчені новотвори-макаронізми («Co przewlecze nie usieczy», «zięć lubi wziąć»). Особливий інтерес становить сам контекст, у якому Орлик вживає ці прислів'я. Так, читаючи італійські газети, він жваво реагує на світську інформацію і записує в щоденнику сповнений іронії

коментар до прочитаного: «... Krol Angielski za wnuka swe[g]^o ktory się z Syna Ie[g]^o starsze[g]^o urodził, posłubił wnuczkę swoją zrodzoną z Corki Ie[g]^o Krolowey teraznieyszey Pruskiey, a Wnuczkę Swoią także z Syna zrodzoną, posłubił za Syna Krola Pruskie[g]^o Wnuka swe[g]^o z Corki swojej zrodzone[go]^o. Piękne małżeństwo właśnie według zakonu Chrzesciańskie[g]^o, lecz iaka wiara taka u ofiara»[18,447].

Трудність, але й винагороду розуміння принесло розшифрування як макаронізмів, так і «чистої» латини, зокрема ж у її найвишуканішій презентації. Орлик був знавцем латинських сентенцій, як коротких («victus et amictus», «pro victu y amictu» (667), так і більш ускладнених, на зразок: «Sit nomen Domini benedictum ex hoc et usq[ue] in sa[ec]ulum» (699) – «хай буде благословенне ім'я Господа віднині і навіки». Латинські сентенції, вживані Орликом щоразу в іншому контексті, зазнавали модифікацій: «pro partutiunt montes nascitur ridiculus mus» – «вважаю, що народжують гори, а народжується жалюгідна миша». А в іншому випадку: «Parturiebant montes natus est ridiculus mus» – «Мучились у пологах гори, а була народжена жалюгідна миша»...

Під час перекладу латинсько-польських макаронізмів довелося зіткнутися із деякими різночитаннями в словниках. Латинські інкрустації Пилипа Орлика в його барокових реченнях звірялися за словником середньовічної латини у восьми томах за редакцією Маріана Плезі (Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce 1953-2010), п'ятитомним латинсько-польським словником, присвяченим пам'яті Маріана Плезі [12; 13], за костельним латинсько-польським словником Алоїзи Югана [25], за латинсько-польським словником для правників та істориків Януша Сонделя [17], за семитомним словником (1845-1879 pp. видання) Форцелліні «Totus latinitatis Lexicon opera et studio Aegidii Forcellini» [28], за латинсько-польським словником теологічно-моральних термінів [14], за словником польської мови VII і першої половини XVIII століття [29], а також за латинсько-польським словником у 5 томах, виданням «Praktyczny słownik łacińsko-polski» Єжи Маньковського та Юстини Маньковської, «Латинско-русским словарем» І.Дворецького та ін. Не можна переоцінити значення словника польської мови XVII і першої половини XVIII століття. Навіть ті перші 5 зошитів першого тому словника, які під керівництвом Кристини Секерської змогли побачити світ у 1999-2004 роках, допомогли уточнити значення кількох старопольських слів.

Его-документ Пилипа Орлика посвідчує, настільки глибоко віруючим був його автор. Тож видається цілком логічним те, що латина Пилипа Орлика чи не найбільшою мірою проектується на сакральну термінологію, яка зібрана й представлена в латинсько-польському костельному словнику Алоїзи Югана [4], і то також бачиться як перспективна тема для дослідження. Так само, як і соковита старопольська мова Пилипа Орлика, зрозуміти й прокоментувати яку допомогли довідкові видання [32; 33] та підручники для архівальних студій Т.Вежбовського [34; 35].

Латинсько-польський мовний та образотворчий дискурс рукопису характерний ще з однієї точки зору. Так, Єжи Аксер у подібному ареалі вбачає певну стратегію, до визначення якої, за переконанням дослідника, підходить

теза, що «istotą wypowiedzi szlacheckiej jest odwołanie się do wspólnego systemu wartości. Ten etos jest językiem tradycji antycznej nie dlatego, żeby się mówca chciał popisać wykształceniem, tylko dlatego, żeby mógł jaknajdobitniej wyrazić swoją tożsamość, a cała wspólnota potwierdzić wierność wyznawanym przez siebie wartościom» [1,42]. Є.Аксер стверджує (розвиваючи положення статті С.Скварчинської «Естетика макаронізму», аналізуючи твори Бенедикта Хмелевського), що в XVII та XVIII століттях згущення латинських вставок у творах шляхтичів безпосередньо пов'язане із наростаючим почуттям стабілізації цього прошарку. Якщо Хмелевський (як то показує Єжи Аксер) відчував польське мистецтво красномовства як дещо незріле, з огляду на недостатню ерудиційну та віросповідальну основу, то, наприклад, написаний змішаною польсько-латинською мовою щоденниковий твір Орлика таким відчуттям не позначений зовсім: його твір знаходиться мовби на піку цієї традиції. Видається, що це далеко не просто «тодішня мода», як свого часу кваліфікував це явище Ян із Токар Токаржевський Карашевич [7, VI], а значно складніша проблема, яка заслуговує на окреме вивчення. Кроком до осмислення цієї проблеми з точки зору загальнолюдських цінностей, таких як людська гідність, порядність, інтелігентність, інтелект, талант, може стати порівняння екзистенції гетьмана-вигнанця Орлика гербу Новина та засланця, барського конфедерата Кароля Хоєцького гербу Любич.

Таким чином, вивчення діаріуша Орлика накреслює цікаві перспективи вивчення рукописів XVII-XVIII століть. «Адже, – як слушно наголошує Н.Яковенко, – розшифрування „прихованої реальності”, себто поштовхів, якими люди минулого керувалися у своїх учинках, є більш-менш досяжним лише за умови простеження їхніх власних – і то не колективних, а індивідуальних – мотивацій та пріоритетів» [36, 234].

При підготовці твору до друку орієнтуємося на видавничу інструкцію для історичних джерел від XVI – до половини XIX століть за редакцією Казимира Лепшого [6,66], водночас враховуємо побажання видавництва. Як наголошено в тій же інструкції, видавництво може в окремих випадках відступити від висунутих вимог. У процесі розчитування та перекладу випрацювалися такі суто практичні засади: 1. Згідно з інструкцією прагнемо відтворити правопис та інтерпунктуацію автора при записуванні тексту, натомість переклад сучасною українською мовою поданий згідно із сучасними стандартами; 2. Латинські терміни та їх переклад подаємо напівжирним шрифтом; 3. До латинсько-польських макаронізмів-новотворів подаємо посторінкові пояснення; 4. Примітки в кінці стосуються передусім історичних осіб (поповнення того, що, видаючи першу частину діаріуша, зробив Ян Карашевич Токаржевський), але також пояснюють грецькі та турецькі поняття, якими багатий щоденник за 1724 рік. Спостереження над текстом его-документа Пилипа Орлика у ході опрацювання копії, Гарвардського факсиміле і, врешті, оригіналу були верифіковані в статтях [16], написання яких допомогло мені осмислити чимало власних помилок, неточностей, осягнути важливість проблем палеографії, текстології рукопису та конечність ретельнішого їх вивчення.

За консультації, поради, критичні зауваження висловлюю щирю вдячність письменникові Валерію Шевчуку, професорам Миколі Сулимі, Сергієві Сегеді, Володимиру Александровичу, польським науковцям – професорам Терезі Хинчевській-Геннель, Анджееві Дзюбінському, Єжи Маньковському, кандидатам філологічних наук Русланові Ткачуку, Людмилі Шевченко-Савчинській, Ірині Альшиній, парохіві Варшавської парафії Успіння Пресвятої Богородиці при монастирі отців Василіян о. Петрові Кушці, ченцеві цього монастиря, правдивому книголюбу – братові Романові.

Окрема подяка – письменниці Наталі Замулко-Дюбуше та працівникам дипломатичного архіву (*Ministère des Affaires étrangères - Archives diplomatiques 3 rue Suzanne Masson, 93126 La Courneve Cedex*) Міністерства закордонних справ Франції в Парижі, які активно посприяли моїй роботі із оригіналом тексту; робота з ним дозволила прояснити і осмислити по-новому чимало з того, що донедавна видавалося нечитабельним і незрозумілим.

1. *Axer Jerzy. Dyskusje o roli łaciny w Nowych Atenach Benedykta Chmielowskiego jako świadectwo republikańskiej tożsamości narodu szlacheckiego // Staropolskie kompendia wiedzy. Pod red. Iwony Dackiej-Górczyńskiej i Joanny Partyki, Warszawa DiG 2009, s. 33-44.* 2. *Gieysztor Aleksander. Zarys dziejów pisma łacińskiego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, 236 s. + tablice podobizny zabytków pisma łacińskiego (epigraficznego, kodeksowego i dokumentowanego) z II-XIX w.* 3. *Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Выпуск 1. – 1687-1705 гг. Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева, Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета 2007.* 4. *Horodyski Bohdan. Podręcznik paleografii ruskiej, Kraków, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1951, 92 s + tablice .* 5. *Записки Карла Хоецкого. Перевел на рус. В. Антонович. Оттиск из декабрьской книжки журнала «Киевская Старина» за 1883 г. – Киев, типография Г.Т.Корчак-Новицкого, Михайловская улица, соб. дом.* 6. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku. Redaktor naukowy Kazimierz Lepszy, Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich, 1953.* 7. *Карашевич Токаржевський Ян із Токар. Діярії гетьмана Пилипа Орлика. – Варшава, 1936.- С. IV – XIII.* 8. *Łacina jako język elit. Консервacja i redakcja naukowa Jerzy Axer, Warszawa, wydawnictwo DiG 2004.- 516 s.* 9. *Модестов В.С. Художественный перевод: история, теория, практика. – М.: Издательство Литературного института им. А.М.Горького, 2006.* 10. *Rawita-Gawroński F. Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki // Studia i szkice historyczne, seria II, Nakładem towarzystwa wydawniczego, Lwów-Warszawa-Poznań, 1900. – S. 29-70.* 11. *Siemkiewicz Władysław. Paleografia łacińska, wydanie II, poprawione, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2002.- 542 s.* 12. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1953-2010 /Lexicon mediae et infimae latinitatis polonorum. Cui edendo praefuit Marianus Plezia.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1953-2010.* 13. *Słownik łacińsko-polski. Pod redakcją Mariana Plezi. Pamięci Mariana Plezi (1917-1996).- Tom I-V.- Warszawa, 1999.* 14. *Słownik łacińsko-polski terminów teologiczno-moralnych. Pod redakcją Stanisława Olejnika. – Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa, 1986.* 15. *Соболь В. Помножені часом світи (Факсиміле Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльно-зіставне вивчення, спроба перша) // Схід.-2009.-№ 99.- С.3-11.* 16. *Соболь В. I. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій // Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich, pod red. Izabeli Kowalskiej-Pasz, Joanny Czaplńskiej, Anny Horniatko-Szumilowicz, Marzanny Kuczyńskiej. – Szczecin, 2004. – Rozprawy i studia.- T. (DXCIX) 525. - С. 166-172; Tragizm w ukraińskiej historiografii barokowej // Problemy tragedii i tragizmu. Studia i szkice. Pod red. Haliny Krukowskiej i Jarosława Ławskiego.- Białystok 2005.- S.185-195; Методические особенности перевода с древнепольского языка диариуша Филиппа Орлика //*

Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet.- Warszawa 2006.- S.664-670; Фрагмент дипломатії батька і сина Орликів // *Symbolae in honorem Stefan Kozak*, Warszawa, wydawnictwo Tyrsa 2007.- С. 111-121; *Różnorodność kulturowa w diariuszu podróznym Filipa Orlika (Pyłypa Orłyka)* // *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI-XVIII wiek.*- Warszawa DiG, 2008.- С.419-427; Образ української еліти в європейських хроніках – стародавніх і новочасних // Шостий Міжнародний конгрес україністів. –К.,-Донецьк 2008.- С.19-34; Українська дипломатія в щоденнику Орлика // *Українське мистецтвознавство. Матеріали, дослідження, рецензії.* – Випуск 7. - Київ, Інститут Українського мистецтвознавства, фольклору та етнографії 2007; *Mentalność pogranicza kulturowego w Diariuszu podróznym (1720-1731) Pyłypa Orłyka* // *Polska-Ukraina. Pogranicze kulturowe i etniczne.*Wrocław, Polskie towarzystwo ludoznawcze, Uniwersytet Wrocławski. Pod redakcją naukową Michałą Buchowskiego (Polskie towarzystwo ludoznawcze. Archiwum etnograficzne. Tom 47).2008.- S.101-106; Слов'янська щоденникова проза і діаріуш Орлика // *Слов'янські обрії. Доповіді до XIV Міжнародного Славістичного конгресу.*- Київ 2008.- С.617-631; Доба Івана Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика // *Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної конференції.*- Київ 2009.- С.196-214; «Діаріуш» Пилипа Орлика як щоденник українсько-польського пограниччя // *Слово і час.*- 2009.- № 6.- С.20-26; Ціна волі в творах давньоукраїнської літератури // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. Pieniądz*, Wrocław, wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2009. - С. 487-493; Щоденник Орлика: оригінал та копії // *Збірник наукових праць. «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична та філологічна». За редакцією О.Завальнюк, І.Сохацької, - Кам'янець - Подільський, 2010. – Вип. VII. - С.237-252; Щоденник Пилипа Орлика про історичні перспективи України // *Acta Albarutenica*, 2010, nr 10. - С.215-223; Одяг як комунікат у літературі XI-XVIII ст. // *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. 9. Ciało.* - Wrocław, wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2011, s.523-538; «Biuletyn polsko-ukraiński» (1932-1938) про першу політичну еміграцію в Європі // *Київські полоністичні студії. Головний редактор Р.Радишевський.* – К.,2011. – Том XVIII. – С.58-63; Штрихи до постаті Пилипа Орлика / / Пилип Орлик. Життя, політика, тексти.Матеріали Міжнародної наукової конференції в Києво-Могилянській академії. – К.,2011. – С. 61- 74; *Multykulturowy dyskurs w ego-dokumentach Filipa Orlika herbu Nowina i Karola Chojeckiego herbu Lubicz* // *Międzynarodowy Kongres Naukowy „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawne Rzeczypospolitej”.* Warszawa, 2012. S.225-227; 17. *Sondel Janusz. Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków.*-Kraków, Universitas 1997.- 1006 s. 18. *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726).* With an Introduction by Orest Subtelny. Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University. Harvard library of earlyukrainian literature. Texts. Volume V. – 1989. – P. 443-658. 19.*Chojecki Karol Lubisz. Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków.* Opracowanie, wstęp i przypisy Wojciech Turek, Gdańsk, 1992.- 124 s. 20. *Chojecki Karol Lubisz. Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków.* Na podstawie pierwodruku z 1789 roku wydali oraz przypisami i komentarzem opatrzyli Antoni Kuczyński i Zbigniew J.Wójcik, Stowarzyszenie «Wspólnota Polska», Wyższe Seminarium Duchowne Salwatorianów, Bagno-Warszawa-Wrocław 1997.- 204 s. 21. *Холодняк И.* Палеография // *Энциклопедический словарь.* Издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.- С-Петербург, Типо-литография И.А.Ефрона, 1897. – Т.ХХІІ а.- С.610-614. 22. *Urbanek Dorota.* Ręknięte lustro. Tendencje w teorii i praktyce przekładu na tle myśli humanistycznej. Wydawnictwo Trio. Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2004. 23. *Черепнин Л.В.* Русская палеография. – М.: Издательство политической литературы 1956.- 616с. 24. *Szymański Józef.* Nauki pomocnicze historii. Wydanie przejrzone i zmienione, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2001.- S.352-361. 25. *Юган Алоізу* (Kś. dr Aloizy Jougan). Słownik kościelny łacińsko-polski. Wydanie III. Zmienione i uzupełnione.- Księgarnia św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Lublin, 1958.- 750 s. 26. *Skrócenia* używane w rękopisach polsko-łacińskich XIV-XVII wieku //Wierzbowski Teodor. *Vademecum.* Wykaz skrótów i słowniczek łacińsko-polski.- Warszawa-Łódź, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1984.- S.153-157. 27. *Бовуа Даниель.* «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу*

вигнанця до українського міфу // Український археографічний щорічник. Нова серія, випуск 8/9.- Київ-Нью-Йорк, 2004.- Том 11/12.- С.326. 28. *Totius latinitatis Lexicon opera et studio Aegidii Forcellini. Lucubratum et in hac editione post tertiam auctam auctam et emendatam a Josepho Furlanetto alumno seminarii Pattavini. Novo ordine digestum. Amplissime auctum atque emendatum cura et studio Doct. Vincentii de-Vit olim alumni ac professoris eiusdem seminarii. Praefatio et index ascriptorum latinorum seorsum edita.*- Prati, Typis Aldinianis, Ann. MDCCCLXXIX, proprietatis iure servato, 1845-1879. 29. *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku.* Red. Krystyna Siekierska.- Kraków 1999-2004. 30. *Борщак І.* Данте й Орлик // Українська трибуна (Варшава). - 1922.- №22.- С.2-3. 31. *Зленко П.* Українські приватні бібліотеки (Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського) // Українська книга.- Львів, 1937.- Число 9-10.- С.197-203. 32. *Michał Arct.* Słownik ilustrowany języka polskiego. Reprint wtdania trzeciego. Wydawnictwo M.Arcta w Warszawie, Warszawa 1995.- Т.1,2; 33. *Stanisław Stachowski.* Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim.-Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków, 2007. 34. *Wierzbowski Teodor.* Vademecum. Podręcznik dla studiów archiwalnych. Wydanie drugie zmienione i poprawione po śmierci Autora przez K.Tyszkowskiego i B.Włodarskiego, Zjednoczone zakł. kartograf. i wydawn. tow, naucz. Szk. Śr. I w., sp. akc. Lwów-Warszawa, 1926. – 254 s.; 35. *Wierzbowski Teodor.* Vademecum. Wykaz skrótów i słowniczek łacińsko-polski.- Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Łódź, 1984.- 186 s. 36. *Яковенко Наталія.* Вступ до історії.-К.: Видавництво «Часопис „Критика”», 2007.

*Лідія Кавун,
д. філол. наук, проф.*

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ ФАУСТІВСЬКОЇ ЛЮДИНИ В РОМАНІ «ВАЛЬДШНЕПИ» МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У статті досліджено художні модифікації фаустівської людини в українській прозі 20-х років ХХ століття, зокрема проаналізовано художнє втілення образу Фауста в романі Миколи Хвильового «Вальдшнепи».

Ключові слова: модель фаустівської людини, образ, роман, художня проза.

В статье исследовано художественные модификации фаустовского человека в украинской прозе 20-х годов ХХ века, а именно проанализировано художественное воплощение образа Фауста в романе Николая Хвильового «Вальдшнепы».

Ключевые слова: модель фаустовского человека, образ, роман, художественная проза.

The fiction modifications of a Faust person in Ukrainian prose of 20-30-ies XX century are researched in the article. The fiction fulfillment of Faust's image in the novel «Waldschnepe» by Mykola Hvilovyi are analyzed.

Keywords: the model of Faust's person, image, novel, fiction prose.

Постановка проблеми. У модерністській літературі 20-х років ХХ століття актуалізується західноєвропейська фаустівська парадигма, що акцентує заперечення «старого», фіксує процес сумнівів, пошук нового. У творах українських письменників образ Фауста має парадигмальний характер, тобто відображає глибини людського характеру, головну спрямованість духовного життя, а також етапи становлення нової цивілізації. Українських «м'ятежних геніїв» цікавить передусім ідея буття як становлення. Не випадково вони приділяють увагу саме шпенглерівському трактуванню Фауста Й.-В. Гете,